

*Краснова Марія Василівна, доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри екологічного права
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ОБ'ЄКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Питання об'єктів екологічного права традиційно порушуються в навчально-методичній літературі, в підручниках, посібниках з екологічного права. При цьому науковому аналізу підлягають переважно правові норми, які визначають об'єкти, що підлягають правовій охороні нормами екологічного законодавства¹. Інколи такими об'єктами називають об'єкти правової охорони довкілля², що фактично відображає попередню позицію.

На засадах диференційного, інтегрованого та комплексного підходів до розуміння Природи як найвищої соціальної цінності, місця та умов життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому, як філософсько-правової категорії, що дозволяє розглядати її в праві через її складники, здійснюють основну класифікацію об'єктів екологічного права, виділяючи, зокрема, природні об'єкти (земля, води, надра, ліси, рослинний та тваринний світ, атмосферне повітря), навколишнє природне середовище та життя і здоров'я громадян, а також природні комплекси і ландшафти, природно-соціальні умови і процеси, екосистеми та природно-антропогенні комплекси (об'єкти та території природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі зони, рекреаційні зони, виключна (морська) економічна зона, континентальний шельф, зони надзвичайних екологічних ситуацій).

Саме такі об'єкти підлягають правовій охороні, а тому такий підхід дозволяє говорити про власне природоохоронний характер правовідносин екологічного права, які спрямовані на впровадження та реалізацію засобів

¹ Наприклад, В.І. Андрейцев визначає об'єктами екологічного права сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів, ландшафтів, природних і природно-антропогенних комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства, із посиланням при цьому на норму ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». // Андрейцев В.І. Екологічне право. Загальна частина: Курс лекцій у схемах: Навч. посібн. – К.: Вентурі, 1996. – С. 18.

² Костицький В.В. Екологічне право України[Текст]: Підручник. – Дрогобич: Коло, 2012. – С. 93.

забезпечення такої охорони. За таких умов окремі автори вважають, що суть, мета та завдання сучасного екологічного права – це охорона Природи у всьому її різноманітті. При цьому на рівні законодавства до уваги береться не термін «природа», а терміни «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», «середовище життєдіяльності», «довкілля», що відображає ступінь зміненої під впливом розвитку людства природи. Важливе значення при цьому набуває такий термін як «стан навколишнього природного середовища», що відображає його якісні, кількісні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні, освітньо-виховні, туристсько-спортивні, власне безпечні та інші властивості та характеристики, важливі для всього людства та окремо взятої людини. Тому, зважаючи на проблематику понятійного апарата екологічного права, пропонують називати таку галузь правом навколишнього середовища, або правом довкілля³.

Природоохоронний ряд об'єктів екологічного права при цьому розширюється, зокрема, віднесенням, в тому числі актами міжнародного екологічного права, до їх числа таких як клімат, озоновий шар атмосфери, біологічне різноманіття, екологічна мережа, навколоземний космічний простір та інше. В одних випадках, такі об'єкти відображають певні характеристики самої природи, або ж навколишнього природного середовища, наприклад, клімат. В інших – відображають сучасні підходи до інтеграції сукупності компонентів природи як комплексів і ландшафтів.

Отже, з урахуванням вище зазначеного в науці екологічного права слід розглядати передусім таку категорію як об'єкти правової охорони. З таких міркувань відповідно до загальнотеоретичного визначення об'єктів права, такими об'єктами можна вважати ті матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини⁴. Природоохоронні об'єкти екологічного права дозволяють враховувати концепт природи – ідеологію, що

³ Бринчук М.М. О понятійном апараті екологічного права // Государство и право. – 1998. - № 9. – С. 26-38; Право довкілля (екологічне право) : навч. посібн. для вищ. навч. закл. / Пилипенко П.Д., Федорович В.І., Ващишин М.Я [та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2010. – 401 с.

⁴ Шемшученко Ю.С. Об'єкт права: Юридична енциклопедія, т. 4. – К.: Укр. Енцикл., 1998. - С. 213.

сформована на основі суджень і критеріїв для використання *природи*⁵ як об'єкта права. Не даремно Бринчук М.М. пропонує законодавчо визнати природу публічним благом⁶ та переглянути державну політику щодо встановлення права приватної власності на природні ресурси. Тому, на мою думку, в процесі роботи Національної асамблеї по підготовці нової редакції Конституції України доцільно врахувати саме такі наукознавчі екоцентричні підходи до суті і значимості природи та, особливо, її екологічних і духовних (соціальних) атрибутів, що відповідає сутності засад сталого розвитку, а тому на рівні Основного Закону слід визнати природу, в тому числі перетворену внаслідок антропогенного впливу (навколишнє природне середовище, середовище життєдіяльності) найвищою соціальною цінністю.

В обґрунтування таких підходів пропонується розглядати людину складовою частиною природи, зважаючи на її біологічне походження та неможливість існування без природи. Тому людству, як представнику світового розуму, слід розробляти належні засоби охорони перш за все для природи як середовища і умови свого існування. Відтак, доцільно відмовитися від антропоцентричного підходу при розумінні сучасних взаємин суспільства і природи, при якому основною соціальною цінністю визначається людина. Заперечуючи противникам підходу, які вважають, що оберігати (охороняти) природу і не оберігати при цьому людину – це шлях в нікуди (не буде людини, вважають вони, – втрачається будь-який сенс охорони природи, особливо правовими засобами, які є соціальними регуляторами відносин між людьми, а не природних зв'язків), доцільно зазначити, що в науці екологічного права слід переглянути концептуальні наукові підходи саме до об'єктів екологічного права. При цьому доцільно керуватися новітніми науковими підходами щодо концепту природи в екологічному праві, який досліджує усі її атрибути – економічні, екологічні та, особливо, духовні. Для посилення значимості

⁵ Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве // Государство и право. – 2010. - № 1. – С. 90-99.

⁶ Бринчук М.М. Право как ресурс деградации природы, общества и государства // Государство и право. – 2012. - № 4. – С. 29-38.

останнього атрибуту природи слід брати до уваги цілі державної екологічної політики України, особливо щодо наукового та правового обґрунтування регулювання засад підвищення рівня екологічної свідомості, а в її межах – еколого-правової освіти і виховання. На вирішення такого завдання доктрина екологічного права може залучати сучасні підходи інших наук, зокрема, філософії права, де напрацьовується досить цікавий сучасний науковий напрям – екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні⁷.

Екософія права визначається як пост(мета)некласична парадигма філософії гармонізації відносин між людьми в соціумі і Природою через екологізацію свідомості. В основі такого підходу пропонується розглядати зміну парадигми мислення шляхом екологічного синтезу його екстравертного й інтровертного типів на підставі їх гармонізації в цілісне правове мислення. При цьому звертається увага на те, що саме творчий потенціал індивіда екстравертного типу має екофобну спрямованість, що програмує його дії на збиток власному благу як просто біоістоти (як і благу інших біоістот), тобто призводить до нехтування правом на гідне життя. Творець техногенної цивілізації, формуючи її на засадах екофобної парадигми, сам перетворюється на руйнівника як фундаментальних гуманістичних підвалин культури в цілому, так і її екологічного складника – природного підґрунтя екогармонійного правового суспільства⁸.

Отже, вирішальним чинником еволюції соціуму пропонується визнати правову людину як цілісно-екотворчу особистість, становлення якої пов'язується з екологізацією її правосвідомості, духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних відносин у цілому й правовідносин, зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання індивідом відповідальності щодо Природи як своєї колиски й годувальниці, джерела власного життя. У такому випадку особистість, яка формується як

⁷ Бургарт Т.І. Екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні // Проблеми законності. – 2008. – С. 209-214.

⁸ Вказана праця, с. 212.

екологічна правова людина, здатна взяти на себе відповідальність за своє життя, майбутнє соціуму і Природи. У зв'язку з цим підкреслюється, що історія людства надає підстави для розуміння того, що перетворення індивіда на цілісну екологічну правову особистість та те знання, яке він розвинув у напрямі екофобної раціоналістичності, не дозволить йому сконцентрувати в необхідному обсязі інформацію для вирішення творчих завдань і забезпечити головну мету свого призначення – вдосконалити себе як творця екогармонійного правового соціуму⁹.

Отже, в науці екологічного права доцільно переглянути підходи до місця людини, її життя і здоров'я в системі об'єктів екологічного права. Такий підхід, на нашу думку, дозволить відобразити екоцентричний підхід у розумінні сучасних взаємин суспільства і природи. В останніх наукових працях, зокрема, присвячених осмисленню теоретичних проблем реалізації екологічної функції держави, пропонується кардинально змінити сутність цієї функції держави на засадах екоцентричної спрямованості, та яку пропонується розглядати як сталий основний напрямок діяльності держави, який здійснюється в цілях збереження і примноження потенціалу природи – світового універсуму – у всьому її різноманітті при одночасному створенні екологічно безпечних умов життєдіяльності людини і суспільства¹⁰.

Водночас, в статті 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища виділяється така категорія як природні ресурси, тобто частини природних об'єктів, як залучених у господарський обіг, так і не залучених до нього. За таких підходів цілком справедливо порушується питання про *об'єкти правовідносин екологічного права*¹¹.

Відповідно до положень теорії права об'єкт правовідносин становить певне особисте або соціальне благо, для здобуття і використання якого

⁹ Там само.

¹⁰ Карпович Н.И. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства // Автореф. дисс. д.ю.н., специальность 12.00.06 – природоресурсное право; аграрное право; экологическое право. – Минск, БГУ, 2012. – 29 с.

¹¹ Право довкілля (екологічне право) : навч. посібн. для вищ. навч. закл. / Пилипенко П.Д., Федорович В.І., Ващишин М.Я [та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2010. – 401 с. – С. 49-59.

встановлюються взаємні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин¹². Об'єкти правових відносин як правило задовольняють безпосередні потреби суспільства і окремих суб'єктів. Об'єкт – це те, на що спрямовані вчинки учасників правовідносин, те, що є метою їх домагання¹³. Тому об'єкти правовідносин екологічного права, відповідно до його предмета, можуть бути об'єктами права власності, права природокористування, що фактично відбиває його природоресурсну складову.

Загально відомо, що на теренах України формувалося екологічне законодавство спершу *природоресурсного характеру* (земельне, водне, лісове, надрове тощо), завданням якого було регулювання відносин з приводу належності природних об'єктів та ресурсів відповідним суб'єктам на праві власності та на праві природокористування у процесі забезпечення багаточисельних потреб держави і суспільства у корисних властивостях таких об'єктів та ресурсів, для розвитку різних галузей господарювання, функціонування яких не можливе без використання таких ресурсів.

Саме в період формування природоресурсного права та законодавства намічається його публічно-правовий характер, особливо по відношенню до його методу правового регулювання, який має переважно імперативний (владний) характер та до його *об'єктів* – землі, вод, надр і їх складових (корисних копалин), лісів, рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, що відповідно до тогочасного законодавства знаходились у виключній загальнонародній (загальнодержавній) власності і надавалися тільки у користування. Так званім екологізованим аспектом цієї галузі вважалося раціональне використання природних ресурсів, залучених у господарський обіг, яке було визначальним з точки зору формування принципів, закріплених у правових нормах, особливо в частині обов'язковості обґрунтованості цілей та мети природокористування, нормування (раціону - нормативів, лімітів, квот,

¹² Рабінович П.М. . основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. – 5-те вид., зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – С. 83.

¹³ Право довкілля (екологічне право) : навч. посібн. для вищ. навч. закл. / Пилипенко П.Д., Федорович В.І., Ващишин М.Я [та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2010. – 401 с. – С. 49-59.

обсягів тощо) видового природокористування, а також що відображало науковий підхід про таку форму взаємовідносин суспільства і природи як *економічну*, яка хоч із деякими обмеженнями у процесі природокористування, проте з пріоритетністю і всебічно спрямовувалася для досягнення цілей «всезагального благоденствування».

Отже, природні ресурси як об'єкти правового регулювання у буквальному значенні розглядаються як джерела споживання¹⁴, вони традиційно складають основу як адміністративно-планової (наприклад, радянської), так і ринкової (сучасної) економіки. Тобто, раніше, як власне і тепер, в межах природоресурсного напрямку науки об'єктами правового регулювання розглядаються виключно природні ресурси, які хоч фактично і мають зв'язки із природою (мають природне походження, пов'язані з навколишнім природним середовищем, виконують функції життєзабезпечення тощо), проте які можуть перебувати у цивільному обігу чи у господарському віданні на певних правових титулах та щодо яких можуть вчинятися певні юридично значимі дії (купівля-продаж, застава, обмін, дарування тощо).

У такий спосіб суспільство в межах економічних атрибутів природи звело до рангу «привласнення та збагачення» всім і всього, що пов'язано з використанням природних багатств. Власність на природу виникає, перефразовуючи слова Цицерона, на те, що колись було загальним. Особливо це стосується питання права власності, зокрема приватної, на природу, що на думку Бринчука М.М. є крадіжкою та «ресурсом деградації природи, суспільства і держави»¹⁵, а на нашу думку - нівелює засади сталого розвитку.

Доцільно брати до уваги, що природні ресурси - це однорідні складові природи, які є елементами екосистеми і придатні для задоволення певних потреб людини. Відповідно до сучасних законодавчих засад, які в той чи інший спосіб закріплюють цю правову категорію, природними ресурсами є: землі,

¹⁴ Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / За заг. ред. *Каракаша І.І.* – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 93.

¹⁵ *Бринчук М.М.* Частная собственность и природа // Государство и право. – 2011. - № 9. – С. 24-33;
Бринчук М.М. Право как ресурс деградации природы, общества и государства // Государство и право. – 2012. - № 4. – С. 29-38.

земельні ресурси (грунт), надра (корисні копалини), води, повітряний простір, атмосферне повітря, клімат, радіочастотний ресурс, тваринний світ, рослинний світ, альтернативні джерела енергії¹⁶. Тому природними ресурсами, саме як складових природи, мають бути визначені як матеріальні так і нематеріальні блага, які підлягають особливій охороні та відтворенню, що прямо впливає зі змісту ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» «Об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища». Так, природні ресурси як матеріальні блага – це частини природи, або ж природних об'єктів, що залучені в господарський обіг та які в силу притаманним їм якостям можуть використовуватися людиною, суспільством і державою для задоволення багаточисельних потреб. Природні ресурси як нематеріальні блага – це не залучені до господарського обігу природні об'єкти, що входять в екологічні системи як необхідні компоненти та внаслідок виконуваних екологічних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних, науково-пізнавальних, естетичних та інших функцій мають особливе значення для задоволення потреб середовища життєдіяльності людини і суспільства.

Отже, по суті природні ресурси в сучасних умовах – це основні об'єкти екологічного права щодо яких в науці не достатньо повно приділяється увага, особливо до їх юридичних ознак та поняття, можливості юридичного визначення та юридичної класифікації. Характеристика природних ресурсів, у залежності від включення їх у господарський обіг чи виключення із останнього з метою особливої охорони у межах спеціально визначених територій, дозволяє розглядати природоресурсну та природоохоронну складову кожної із галузей права, що визначають структуру екологічного права: земельноресурсне і земельноохоронне; водоресурсне і водоохоронне; надроресурсне і надророохоронне тощо. Про те, що екологічне право побудоване перш за все на засадах природоресурсного і природоохоронного блоків правового

¹⁶ Мала гірнича енциклопедія. В 3-х т. / За ред. В.С. Білецького. — Донецьк: Донбас, 2004. — ISBN 966-7804- С. 14-3.

регулювання свого часу звертали увагу Петров В.В., Андрейцев В.І.¹⁷ та інші. Тому не можна погодитись із Каракашем І.І. про те, що «в еколого-правовому розумінні не можна охороняти те, що підлягає споживанню, а те, що не використовується, не потребує охорони»¹⁸.

Економічний атрибут природи і її ресурсів необхідний в сучасних умовах передусім для реалізації засад сталого розвитку – домінантної ідеології розвитку цивілізації на найближчі століття. Особливо це характерне для державної екологічної політики суверенної держави, яка має відображати суть політик інших держав. Відповідно до принципів національної екологічної політики, визначених у Законі України від 21 грудня 2010 року «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», економічна складова сталого розвитку, поряд із екологічною та соціальною, є необхідним засобом посилення ролі екологічного управління, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі, забезпечення екологічно збалансованого природокористування тощо, в тому числі такими способами як: удосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища, включаючи наукове забезпечення встановлення лімітів на використання природних ресурсів та граничнодопустимих рівнів забруднення навколишнього природного середовища; екологічна експертиза та оцінка впливу на стан довкілля небезпечних видів діяльності та об'єктів; економічні та фінансові механізми. Зокрема, основними економічними та фінансовими механізмами для сфери природних ресурсів мають бути: їх економічна оцінка, яка у планово-проектних розрахунках повинна бути тільки диференційною рентою; пошук нових джерел фінансування заходів з їх відтворення та підтримання у належному стані; створення сприятливого податкового, кредитного та

¹⁷ *Петров В.В.* Экология и право. – М., 1981. – С. 32-33; *Андрейцев В.І.* Интеграция та диференціяція галузей екологічного права: проблеми структуризації системи // Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного і аграрного права: Матеріали до круглого столу 9 грудня 2011 р. / За заг. Ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. – С. 3-9.

¹⁸ *Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / За заг. ред. Каракаша І.І.* – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 93.

інвестиційного клімату в природоохоронну діяльність; удосконалення нормативно-правової бази з питань природокористування на платній основі, інше. Науці екологічного права доцільно всебічно долучатися до дослідження правових засад таких механізмів.

Цікавий підхід висловлюється вченими економістами, згідно з яким раціональне використання природних ресурсів, їх збереження, відтворення і всебічна охорона як складових навколишнього природного середовища – найголовніша передумова забезпечення *ресурсо-екологічної безпеки* нинішнього і майбутніх поколінь людей, підтримання у біосфері екологічної рівноваги, а отже чистого і здорового довкілля¹⁹. Цей підхід дозволяє враховувати наукову класифікацію об'єктів екологічного права, зокрема, поділ їх на диференційні, інтегровані та комплексні. Так, за умови, що природні ресурси віднесені до диференційних об'єктів з точки зору поділу природи на окремі її компоненти, вони у своїй сукупності можуть входити й до інтегрованих об'єктів, одним із яких визнано навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, а також до комплексних об'єктів: вони можуть бути ресурсами природно-заповідного фонду, курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних зон та територій, виключної економічної зони та континентального шельфу, або ж знаходитись у межах зон надзвичайних екологічних ситуацій. В чинному законодавстві та науковій літературі розглядаються такі ресурси як природні рекреаційні та туристко-рекреаційні. Тому науці екологічного права слід переглянути свої підходи до наукового обґрунтування формування, на засадах *природоохоронного права* та законодавства не лише природно-заповідного, курортного, рекреаційного та іншого права, а й ландшафтного права України, про що найбільш предметно говорить останнім часом Андрейцев В.І.²⁰.

¹⁹ *Трегобчук В.* Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. – 2002. - № 2. www.nbuv.gov.ua

²⁰ *Андрейцев В. І.* Феноменологічні аспекти формування ландшафтного права і законодавства // Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики [текст]: моногр. / В.І. Андрейцев. – Дніпропетровськ, Національний гірничий університет, 2011. – С. 119-204.

Окрім природних ресурсів, природних комплексів та ландшафтів, перетвореної природи та людини в ній, об'єктом екологічного права доцільно визнавати екологічну безпеку, про багатоаспектність якої вже напрацьована відповідна доктрина. При цьому основними юридичними ознаками екологічної безпеки як об'єкта екологічного права можуть бути: а) її легітимне (законодавче) визначення як відповідного *стану навколишнього природного середовища*, при якому здійснюються державно-правові, організаційні, економічні, техніко-технологічні та інші соціальні засоби; б) включення її до системи національної безпеки, що визначається як *захищеність важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави*, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам, особливо у сфері використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища²¹; в) включення її сутнісних характеристик до означення конституційного права людини і громадянина – права на безпечне для життя і здоров'я довкілля – права на екологічну безпеку; г) визнання її відповідним типом екологічних правовідносин антропогенного характеру; д) формування системи правових норм, спрямованих на регулювання таких відносин тощо.

Екологічна безпека у значенні об'єкта екологічного права дозволяє включати у її розуміння усю сукупність об'єктів екологічного права, зважаючи, що серед *пріоритетів національних інтересів*, що складають основи національної безпеки, виділяється: забезпечення екологічно і техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів. Для подальших наукових досліджень доцільно враховувати вже згаданий вище термін *ресурсно-екологічна безпека*, який дозволить вийти на такий рівень наукового обґрунтування, що саме в процесі

²¹ Ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 39. – Ст. 351.

суспільного використання природних ресурсів і природи в цілому утворюється найбільший ступінь розробленості заходів захищеності національних інтересів у цілому та в екологічній сфері зокрема. Потребує наукового обґрунтування й такий термін як «безпекове середовище», упроваджене в положеннях Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012).

Не слід забувати, що до об'єктів права відносять роботи та послуги, інформацію, поведінку і дії юридичних та фізичних осіб тощо²². Тому такими об'єктами екологічного права можуть бути: природоохоронні заходи (роботи та послуги), які можуть здійснюватися як державними, так і не державними (господарськими, громадськими) органами і організаціями, як в межах державних замовлень, так і на рівні договірного регулювання екологічних правовідносин; заходи з реалізації державної екологічної політики (контроль, моніторинг, екологічне інформування тощо).

Вищезазначене дозволяє порушити питання про підвищення рівня науково-методологічних підходів до суті, значимості, ролі екологічного права як науки, його об'єктів, та його впливу на вирішення актуальних питань сьогодення.

²² Шемшученко Ю.С. Об'єкт права: Юридична енциклопедія, т. 4. – К.: Укр. Енцикл., 1998. - С. 213.